

Kuželová, Oľga

O súčasnej ruskej mäkkostnej korelácii

Opera Slavica. 2002, vol. 12, iss. 2, pp. 10-25

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117760>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

O SÚČASNEJ RUSKEJ MÄKKOSTNEJ KORELÄCII

Ol'ga Kuželová (Bratislava)

Podtrieda *mäkkých* konsonantických foném je v ruskom konsonantickom podsystéme veľmi dôležitá, a to rovnako so zreteľom na počet foném, ktoré ju utvárajú – 19 (51% z celkového počtu 37 konsonantických foném): **P', B', M', F', V', T', D', N', L', S', Z', R', Č', Š', Ž', J, K', G', X'**, ako aj so zreteľom na pochopenie fungovania samého ruského zvukového systému.

Artikulačno-akustická vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* je pri ruskej spoluhláske nevyhnutným predpokladom jej dominantného postavenia v slabike – ovplyvňuje artikulačno-akustickú kvalitu hláskového korelátu kontextovej, vedľa stojacej vokalickej fonémy, pričom výraznejšie zasahuje exkurziu nasledujúcej a menej rekurziu predchádzajúcej vokalickej fonémy, a tak sa výrazne prejavuje na varírovaní ruského *prízvučného* a *neprízvučného* vokalizmu. Od vlastnosti *tvrdosti-mäkkosti* kontextovej spoluhlásky úplne závisia:

a) **timbrové variácie** všetkých piatich ruských vokalickej foném – **A, O, U, E, I** – v *prízvučných* slabikách:

- A** – [á; á· – ·á – ·á]: *A!* [á], *раб* [ráp], *дальний* [dá·l'·n'ij], *ряб* [r'·áp],
няня [n'·á·n'ə],
- O** – [ó; ó· – ·ó – ·ó]: *O!* [ó], *клокот* [klókət], *новь* [nó·f], *мёд* [m'·ót],
тётя [t'·ó·t'ə],
- U** – [ú; ú· – ·ú – ·ú]: *У!* [ú], *дур* [dúr], *дурь* [dú·r'], *лютый* [l'·útiij],
люди [l'·ú·d'i],
- E** – [é; é· – ·é – ·é]: *Э!* [é], *мэр* [mér], *шесть* [šé·s·t'], *мера* [m'·é·rə],
ленет [l'·é·p' i t],
- I** – [í; í· – í·/í – ·í – ·í]: *и* [í], *ива* [ívə], *дым* [dím], *или* [í·l' i], *быть*
[bí·t'], *лисы* [l'·í·s'i], *лисий* [l'·í·s'ij];

b) **varianty** daných vokalických foném v *neprízvučných* slabikách:

b₁) v 1. *predprízvučnej* slabike, t.j. v 1. stupni redukcie a fonémy I aj v *neprízvučných* koncovkách, t.j. v pozícii, kde sú ostatné ruské vokalické fonémy v 2. stupni redukcie:

1. po *tvrdých* konsonantických fonémach:

[ʌ – i^é – i – u] – *давать* [dʌváˈtʲ], *сады* [sʌdɨ], *дома* [dʌmá], *тома* [tʌmá];

жена [ʒi^éná], *ржаной* [rʒi^énóːj], *цена* [cɨ^éná], *шесть* [ʂi^éstʲ];

сырок [sɨrók], *циркач* [cɨrkáːčʲ], *широкий* [ʂiróːkʲiː];

лучи [luchʲiː], *мука* [muká], *суровый* [suróvɨj], ale aj *новый* [nóvɨj], *старый* [stáriːj],

2. po *mäkkých* konsonantických fonémach:

[i^é – i – u] – *леса* [lʲi^ésá], *медок* [mʲi^édók], *ряды* [rʲi^édɨ], *часы* [čʲi^ésɨ], *щека* [ʂʲi^éká];

зима [zʲimá], *лиса* [lʲisá], *сиветь* [sʲivʲéːtʲ];

любой [lʲubóːj], *сюда* [sʲudá], *чужой* [čʲužóːj], ale aj

летний [lʲéːtˈnʲiːj], *тихий* [tʲiːxʲiːj],

b₂) v ostatných *neprízvučných* slabikách, t.j. v 2. stupni redukcie (okrem fonémy I v *neprízvučných* koncovkách):

1. po *tvrdých* konsonantických fonémach:

[ə – u] – *баловник* [bəlʌvˈnʲik], *города* [gɔrʌdá], *домовой* [dɔmʌvóːj];

экономить [sɔkʌnóːmʲitʲ], *целовать* [cəlʌváːtʲ];

дымовой [dɔmʌvóːj], *ширина* [ʂɨrʲiná]; *журавли*

[ʒurʌvlʲiː],

лучевой [luchʲiːvóːj], *муравей* [mʲurʌvʲéːj], ale *новый*

[nóvɨj], *старый* [stáriːj],

2. po *mäkkých* konsonantických fonémach:

[i – u] – *зеленоватый* [zʲilʲinʌváːtɨj], *зимовать* [zʲimʌváːtʲ],

ледокол [l'ǐdʌkól], *рядовой* [r'ǐdʌvó·ǐ], *часовой*
[č'ǐsʌvó·ǐ];
люковой [l'ükʌvó·ǐ], *рюкзачок* [r'ügʒʌč'ók],
чудотворный [č'üdʌtvórnǐǐ], *шупловатый*
[š'·üplʌvátǐǐ], ale *летний* [l'·é·t·n'ǐǐ], *тихий* [t'·í·x'ǐǐ].

Treba pripomenúť, že delenie ruských spoluhlások na *tvrdé* a *mäkké* nemá súvis s ich základnými fonetickými danosťami, napríklad so *spôsobom* a *miestom článkovania*, a preto je z fonetického hľadiska nepresné a doplnkové. Takéto označenie spoluhlások je iba preneseným pomenovaním sluchového vnemu ich artikulačno-akustických vlastností.

Akusticky sa vníma:

1. prítomnosť vlastnosti *tvrdosti* (oproti vlastnosti *mäkkosti*) pri ruských spoluhláskach ako značné zníženie ich vlastného tónu, resp. ich charakteristického šumu, ktoré sa artikulačne dosahuje zväčšením objemu ústnej dutiny, t.j. ústneho rezonátora v dôsledku zdvihu jazyka dozadu k mäkkému podnebiu a poklesom artikulačnej energie;

2. prítomnosť vlastnosti *mäkkosti* (oproti vlastnosti *tvrdosti*) pri ruských spoluhláskach ako značné zvýšenie ich vlastného tónu, resp. ich charakteristického šumu, ktoré sa artikulačne dosahuje zmenšením objemu ústnej dutiny, t.j. ústneho rezonátora v dôsledku zdvihu strednej, resp. celej stredoprednej časti chrbta jazyka k stredovej oblasti tvrdého podnebia a zvýšením artikulačnej energie.

Vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* môže pri ruských konsonantoch vzniknúť nesúrodým artikulačným úsilím rečových orgánov:

a) za účasti *sekundárnej* artikulácie, ktorá sa uskutočňuje simultánne so *základnou* artikuláciou príslušnej konsonantickej fonémy:

a₁) *depalatalizácie* (stvrdnutia), t.j. *velarizácie* a *faryngalizácie* (Bolla, 1981, s. 70) – posunu jazyka dozadu k mäkkému podnebiu (lat. *palātum molle*; *vēlum*) a súčasného zúženia hltana (lat. *pharynx*): **P, B, M, F, V, T, D, N, L, S, Z, R,**

a₂) *palatalizácie* (zmäkkčenia), t.j. *develarizácie* a *defaryngalizácie* – posunu strednej časti chrbta jazyka k tvrdému podnebiu (lat. *palātum dūrum*) a súčasného rozšírenia hltana: **P', B', M', F', V', T', D', N', L', S', Z', R';**

b) zmenou miesta základnej artikulácie:

b₁) z *postpalatálnej* zóny ústnej dutiny (zo zadného okraja ústnej dutiny – z oblasti mäkkého podnebia): **K, G, X,**

b₂) do *mediopostpalatálnej* zóny ústnej dutiny (do stredozadného úseku ústnej dutiny – na hranicu tvrdého a mäkkého podnebia): **K', G', X';**

c) samou povahou základnej artikulácie:

c₁) *depalatálnou* (nemäkkou, t.j. tvrdou):

1. výrazne labializovanou *zadod'asnovou* (postalveolárnou): **Ž, Š,**

2. mierne labializovanou *zubnou* (dentálnou): **C,**

c₂) *palatálnou* (mäkkou):

1. *zadod'asnovou* (postalveolárnou): **Č', Š':, Ž':,**

2. *stredotvrdepodnebnou* (mediopalatálnou): **J.**

Ako vidno, *mäkké* konsonantické fonémy, ktoré uvádzame v bodoch a) a b), majú v ruštine aj svoje *tvrdé* náprotivky, a preto sa systémovo vymedzujú ako **párové mäkké**: P'–P, B'–B, M'–M, F'–F, V'–V, T'–T, D'–D, N'–N, L'–L, S'–S, Z'–Z, R'–R; K'–K, G'–G, X'–X. Tri *tvrdé* konsonantické fonémy v bode c), v podbode c₁) nemajú príslušné *mäkké* protiklady, a preto sa kvalifikujú ako **nepárové tvrdé**: Ž, Š, C. Ďalšie štyri *mäkké* konsonantické fonémy – Č', Š':, Ž':, J (bod c), v podbode c₂) – nemajú *tvrdé* antipódy, takže sa určujú ako **nepárové mäkké**.

V rámci ruského konsonantického podsystemu môže artikulačno-akustická vlastnosť *tvrdosti-mäkkosti* fungovať ako príznak jednak fonologicky závažný – **relevantný** a jednak fonologicky nezávažný – **irelevantný**: jedny konsonantické fonémy (párové) môžu na jej základe s príslušnými protikladnými konsonantickými fonémami utvárať dvojice – **jednodimenzionálne proporcionálne privatívne binárne opozície**, lež druhé (nepárové) – nemôžu.

Pri súčasných precizovanejších fonologických charakteristikách ruských konsonantických foném tradične široké pojmy klasickej fonetiky *tvrdosť* a *mäkkosť* už neobstoja – ukazujú sa byť nedostačujúcimi a nevyhovujúcimi.

Z fonologického i fonetického hľadiska prítomnosť-nepřítomnosť *tvrdosti-mäkkosti* pri ruskej spoluhláske umožňuje v ruštine vymedziť štyri rozdielne podskupiny konsonantických foném:

a) prvú utvárajú **párové tvrdé-mäkké** konsonantické fonémy, ktorých fonické koreláty majú zhodnú základnú artikuláciu: článkujú sa na rovnakom mieste, no za súčasnej spoluúčasti rozdielnych vedľajších artikulácií – *velarizácie*, resp. *faryngalizácie* a *palatalizácie*: P–P', B–B', M–M', F–F', V–V', T–T', D–D', N–N', L–L', S–S', Z–Z', R–R'. Táto artikulačná skutočnosť dáva možnosť stanoviť pre fonémy danej konsonantickej podskupiny fonolo-

gicky závažný a neutralizovateľný privatívny protikladový vzťah **nepalatalizovanosť-palatalizovanosť** (rus.: *nepalatalizovannosť-palatalizovannosť*; angl.: *non-palatalized-palatalized*) – $\overset{\circ}{\text{PI}}-\text{PI}$, založený na uvedených sekundárnych artikuláciách;

b) druhú zastupujú tiež **párové tvrdé-mäkké** konsonantické fonémy, ale ich fyzické koreláty už nemajú totožnú základnú artikuláciu: hláskové koreláty *tvrdých* konsonantických foném sa artikulujú na inom mieste (v okrajovej, zadnej časti ústnej dutiny – na mäkkom podnebí) než ich príslušné *mäkké* náprotivky (v neokrajovej, stredozadnej časti ústnej dutiny – na hranici tvrdého a mäkkého podnebia): **K–K'**, **G–G'**, **X–X'**. Z fonologického hľadiska tu ide o fonologicky závažný a neutralizovateľný privatívny protikladový vzťah inej povahy – o vzťah *lokálneho príznaku* – **neostroosť-ostroosť** (rus.: *neresztosť-reztosť*; angl.: *non-acute-acute*) – $\overset{\circ}{\text{A}}-\text{A}$;

c) tretiu predstavujú **nepárové tvrdé** konsonantické fonémy, ktorých fonetické koreláty majú výrazne *velarizovanú* a *faryngalizovanú* základnú artikuláciu: **Ž, Š, C**;

d) štvrtú reprezentujú **nepárové mäkké** konsonantické fonémy, ktorých zvukové koreláty sa vyznačujú badateľnou *palatálnou* základnou artikuláciou: **Č', Š', Ž', J**.

Dištingtívny príznak *nepalatalizovanosť* ($\overset{\circ}{\text{PI}}$), resp. opačne aj *palatalizovanosť* (PI) a *neostroosť* ($\overset{\circ}{\text{A}}$), resp. aj *ostroosť* (A) (záleží na tom, ktorý z párových dištingtívnych príznakov sa určí za marker – za východiskový *plusový* alebo *mínusový*) má v príslušnom dvojčlennom privatívnom protiklade *rozlišovaciú*, t.j. *dištingtívnu funkciu*: protikladné fonémy majú totožný **porovnávací základ** (rovnaké všetky ostatné *konštitutívne* príznaky), ale rozdielny privatívny **dištingtívny príznak** – *nepalatalizovanosť*, resp. *palatalizovanosť*, *neostroosť*, resp. *ostroosť*, ktorý je pri jednej z foném prítomný (+), lež pri druhej – neprítomný (-). Napríklad dvojica foném **T–T'** má spoločný **porovnávací základ** (záverovosť, predojazyčnosť, predorzálnosť, zubnosť, neznelosť, nenosovosť, výbuchovosť), no rozdielny **dištingtívny príznak** – fonéma **T** je *nepalatalizovaná* (+) – $\overset{\circ}{\text{PI}}$, fonéma **T'** – *palatalizovaná* – PI , t.j. „-“ *nepalatalizovaná*; fonéma **T** je *palatalizovaná* (+) – PI , fonéma **T** – *nepalatalizovaná* – $\overset{\circ}{\text{PI}}$, t.j. „-“ *palatalizovaná*. Dvojica foném **K–K'** má spoločný **porovnávací základ** (záverovosť, zadojazyčnosť, zadodorzálnosť, neznelosť, nenosovosť, výbuchovosť), no odlišný **dištingtívny príznak** – fonéma **K** je *neostrá* (+) – $\overset{\circ}{\text{A}}$, fonéma **K'** – *ostrá* – A , t.j. „-“ *neostrá*; fonéma **K'** je *ostrá* (+) – A , fonéma **K** – *neostrá* – $\overset{\circ}{\text{A}}$, t.j. „-“ *ostrá*.

Podľa dištinktívneho príznaku $PI^{\circ}-PI$ možno v ruskom konsonantickom podsystéme vymedziť 12 privatívnych binárnych protikladov: $P-P'$, $B-B'$, $M-M'$, $F-F'$, $V-V'$, $T-T'$, $D-D'$, $N-N'$, $L-L'$, $S-S'$, $Z-Z'$, $R-R'$, kým podľa dištinktívneho príznaku $A^{\circ}-A$ – iba 3 privatívne binárne protiklady: $K-K'$, $G-G'$, $X-X'$, ktoré utvárajú vyšší fonologický súbor – **koreláciu** podľa príslušného dištinktívneho príznaku. Privatívne binárne dištinktívne príznaky *nepalatalizovanosť-palatalizovanosť* a *neostroť-ostroť* sú tak súčasne aj *korelačnými príznakmi*. V súčasnosti je klasická ruská *mäkkosťná korelácia* rozštiepená vlastne na dve samostatné podkorelácie, a to:

a) na podkoreláciu podľa dištinktívneho príznaku $PI^{\circ}-PI$, ktorú utvára 12 dvojíc,

b) na podkoreláciu podľa dištinktívneho príznaku $A^{\circ}-A$, ktorú zastupujú iba 3 dvojice.

7 ruských konsonantických foném – \dot{Z} , \dot{S} , C , \dot{C}' , \dot{S}' , \dot{Z}' , J , ktoré nevstupujú do privatívneho binárneho protikladu ani podľa dištinktívneho príznaku $PI^{\circ}-PI$, ani podľa dištinktívneho príznaku $A^{\circ}-A$, je, pravdaže, aj mimo *korelácie podľa nepalatalizovanosti-palatalizovanosti* a *neostrosti-ostrosti*. Pretože nie je pri týchto siedmich konsonantických fonémach prítomnosť-neprítomnosť vlastnosti *tvrdosti-mäkkosti* sekundárnou artikuláciou, lež základnou, nemá pri nich fonologickú, rozlišovaciu funkciu, naopak je pri nich nedištinktívna. Fonologicky ju možno hodnotiť iba ako ich sprievodný **konštitutívny, integrálny príznak**, ktorý patrí do celkovej artikuláčno-akustickej charakteristiky príslušnej *nepárovej tvrdej* alebo *mäkkej* konsonantickej fonémy, no je pri nej afunkčný.

Fonologické protiklady $PI^{\circ}-PI$ a $A^{\circ}-A$ uplatňujú sa v rovine fonematickej i fonetickej **v silnej pozícii**, kde sa vyskytujú oba členy protikladu, resp. hláskové koreláty (artikuláčno-akustické reprezentácie) oboch fonémových členov protikladu so schopnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie, ktoré možno fonologicky hodnotiť ako **základnú zvukovú podobu** príslušnej konsonantickej fonémy, podľa ktorej sa pomenúva sama konsonantická fonéma (konsonantická fonéma P , lebo jej *základná zvuková podoba* je hláska $[p]$; konsonantická fonéma P' , lebo jej *základná zvuková podoba* znie $[p']$: *нул* – *нул* $[p\dot{h}]$ – $[p'\dot{h}]$; konsonantická fonéma G , lebo jej *základná zvuková podoba* je hláska $[g]$; konsonantická fonéma G' , lebo jej *základná zvuková podoba* znie $[g']$: *беpeза* – *беpeзя* $[b'ir'i\acute{g}á]$ – $[b'ir'i\acute{g}'á]$), no neuplatňujú sa v daných rovinách **v slabej pozícii**, kde sa manifestuje iba jeden z členov protikladu, resp. fyzický korelát iba jedného fonémového člena protikladu – buď *palatalizovaný*, alebo *nepalatalizovaný*, buď *ostrý*, alebo *neostrý*: ich vzá-

jomná fonologicko-sémantická dištinkcia sa v tomto mieste zastiera, ruší, neutralizuje. Výsledkom neutralizácie je fonický prvok, ktorý možno fonologicky určiť ako **variant** príslušnej *nepalatalizovanej-palatalizovanej* alebo *neostrej-ostrej* konsonantickej fonémy v jej **slabej pozícii**: *в группе* [wgrú·p': ĭ], *в фирме* [f':írm'ĭ]; *к Куре* [k':í·r'ĭ], *к герани* [g':i rá·n'ĭ].

V ruštine sú *nepalatalizované-palatalizované* konsonantické fonémy **v silnej pozícii**:

a) na konci slov alebo tvarov slov:

гран – *грань* [grán] – [grá·n'], *брат* – *брать* [brát] – [brá·t'], *ос* – *ось* [ós] – [ó·s'], *тем* – *темь* [t'ém] – [t'·é·m'], *яр* – *ярь* [j·ár] – [j·á·r'],

b) pred všetkými piatimi vokalickými fonémami – A, O, U, E, I:

был – *бил* [bĭ] – [b'·ĭ], *вол* – *вёл* [vól] – [v'·ól], *лук* – *люк* [lúk] – [l'·úk], *ряд* – *ряд* [rát] – [r'·át], *сэр* – *сер* [sér] – [s'·ér].

Niektoré *nepalatalizované-palatalizované* konsonantické fonémy môžu byť **v silnej pozícii** aj pred vymedzenými konsonantickými fonémami:

a) **predojazyčné** – v postavení pred nasledujúcimi **pernými** a **zadojazyčnými** konsonantickými fonémami:

арба – *борьба* [ʌrbá] – [bʌr'·bá], *изба* – *резьба* [izbá] – [r'·i z'·bá];
волна – *вольна* [vʌlná] – [vʌl'·ná], *редко* – *редька* [r'·étkə] – [r'·é·t'kə],

кочерга – *серьга* [kəč'·i rgá] – [s'·i r'·gá];

b) fonémy **L–L'** – v postavení pred **akoukol'vek inou** konsonantickou fonémou okrem **J**, pred ktorou sa môže vyskytovať jedine *palatalizovaná* konsonantická fonéma **L'**:

алмаз – *пальма* [ʌlmás] – [pá·l'·mə], *Волга* – *Ольга* [vólǵə] – [ó·l'·ǵə],

колхоз – *ольха* [kʌxós] – [ʌl'·xá], ale *колья* [kó·l'·jə], *льёт* [l'·j·ót];

c) fonémy **N–N'** – v postavení pred **nepárovou tvrdou** konsonantickou fonémou **Š**:

к атаманише – *меньше* [k–ətʌmánšə] – [m'·é·n'·šə], *о великанше* – *раньше* [ʌ–v'ĭl'ikánšə] – [rá·n'·šə], *в пунше* – *тоньше* [f–púnšə] – [tó·n'·šə].

Možno konštatovať, že z kvantitatívneho stanoviska je dištinkcia *nepalatalizovaných-palatalizovaných* konsonantických foném vo finálnej pozícii slova alebo tvaru slova a pred vokalickými fonémami oveľa výraznejšia a početnejšia než v pozícii pred konsonantickými fonémami.

Protiklady **párových** *neostrých-ostrých* konsonantických foném **K–K'**, **G–G'**, **X–X'** absentujú v prípadoch **silnej pozície**, v ktorých sa rozlišujú ostatné **párové mäkké** (*nepalatalizované-palatalizované*) konsonantické fonémy, čo je pre niektorých autorov dôvodom na to, aby ich nevymedzovali ako osobitné konsonantické fonémy. Jednoducho, nerozlišujú sa:

a) v pozícii na konci slova alebo tvaru slova a vnútri slova pred **inou** konsonantickou fonémou,

b) v koreňových morfách ruských slov pred vokalickými fonémami **A, O, U, E, I**.

V ruskom texte možno síce v koreňových morfách *ostré* konsonantické fonémy **K', G', X'** nájsť v pozícii:

a) pred **inou** konsonantickou fonémou, ale iba v jedinom prípade – pred fonémou **J**, aj to výlučne v inojazyčnej lexike: *Рейкьявик* [r'ɪ^ɛjk'j'á·v'ík], *Сахьянов* [sʌx'j'ánɔf]; *Балугьянский* [bɔlug'j'ánsk'ij], *Гьята* [g'j'átɔ]; *Хьяльмарк* [x'j'é·l'mærk], *Хьяерульф* [x'j'érul'f]; *Кьяюзек* [k'j'ú·z'æk], *Хьяустон* [x'j'ústɔn];

b) pred vokalickými fonémami **A, O, U**, no len v málofrekventovaných slovách neruskej proveniencie – v antroponymách, toponymách a odborných termínoch: *гьяур* [g'ʌ^ɔúr], *кьяль* [k'á·l'], *Хьяме* [x'ʌ^ɔmé]; *Хьяйсманс* [x'ó·jsmæns], *гьятит* [g'ot'ít], *ликьяр* [l'ik'ór]; *гьярза* [g'urzá], *кьявет* [k'uv'ét], *Хьяэ* [x'ué]. Vzácný je výskyt fonémy **K'** pred vokalickými fonémami **U** a **A** v nepočetných ruských abreviatúrach: *КЮМ* [k'úm] – *клуб юных моряков*, *к.ю.н.* [k'ún] – *кандидат юридических наук*, *КЮТ* [k'út] – *клуб юных техников*, *КЮТО* [k'utó] – *Комиссия для стран южной части Тихого океана*, *КЮФ* [k'úf] – *клуб юных филателистов*, *КЯУ-100* [k'äú·stó] – *копатель ям усиленный* a ďalších.

Neostré konsonantické fonémy **K, G, X** sa zasa nekombinujú v koreňoch ruských slov s vokalickými fonémami **E** a **I**. Výnimkou sú dve citoslovčia: *кыс-кыс* [kɪs–kɪs], *кыш* [kɪʃ]. V ruskom texte sa však môžu v koreňových morfách spojenia foném **K+E, G+E, X+E, K+I, G+I** a **X+I** vyskytnúť, no opäť iba v málofrekventovanej slovnej zásobe – v skratkách, skratkových

a zložených slovách a slovách neruského pôvodu: *Гэри* [gé'r'i], *Кэт* [két], *Хэмфри* [xémfr'i]; *Кыра* [kirá], *Мангыт* [mʌngít], *Хыров* [xírɔf]; *ГЭЦ* [géc], *КЭЧ* [kéč'], *ХЭМЗ* [xémz].

O možnosti priznania za istých osobitných podmienok (zákonitosti tvarovej analógie, uplatnenie pri vymedzovaní foném v jazyku *komutačného testu* namiesto tradičnej metódy *minimálnych dvojíc*, pri ktorej sa využíva ohraničená vzájomná fonologicko-sémantická dištinkcia iba dvoch členov jedného protikladu, napríklad dvojica foném T–T': *быт* – *быть* [bít] – [bít'], *томный* – *тёмный* [tómni] – [t'ómni]), a taktiež využitie málofrekvencovaného slovníka periférnych fonetických podsystemov) *palatovelárnym* spoluhláskam [k'], [g'], [x'] platnosti osobitných konsonantických foném a o ich možnom hodnotení ako *párových* a *korelačných* fonémových prvkov v súčasnej spisovnej ruštine pozri štúdiu *Na prospech fonematickosti ruských spoluhlások* [k'], [g'], [x'] (Kuželová, 2002b; tam tiež ostatná bibliografia súvisiaca s danou problematikou).

O reálnej fonematickosti konsonantických prvkov [k'], [g'], [x'] svedčí aj ich pozícia pred samými nepredpodnebnými vokalickými afixami -A, -O a pred afixami, ktoré majú dané nepredpodnebné vokalické fonémy v iniciálnom postavení, **na morfematických hraniciach**: *бега* [g'–á], *берега* [g'–á], *жega* [g'–á], *скя* [k'–á], *ткя* [k'–á] (možné tvary prechodníka prítomného od sloviess *бежать*, *беречь*, *жечь*, *скать* (textil. termín), *ткать*; *скёшь*, *ткёшь*, *скёт*, *ткёт*, *скём*, *ткём*, *скёте*, *ткёте* – [sk'–óš, tk'–óš, sk'–ót, tk'–ót, sk'–óm, tk'–óm, sk'–ót'i, tk'–ót'i] (tvary 2. a 3. os. sg. a 1. a 2. os. pl. od sloviess *скать* a *ткать*); *жерехёнок* [žer'í x'+ónək], *жерехята* [žer'í x'+át-ə] (tvary nom. sg. a pl. názvov mláďat od slova *жерех*, utvorené analogicky podľa typu *орлёнок*, *утёнок*; *орлята*, *утята*); *швахятина* [švʌx'+át'in-ə] (neologizmus, utvorený analogicky podľa typu *кислятина*, *серятина* od nemeckého adjektíva *schwach*).

Pravda, v dôsledku svojej obmedzenej kombinatoriky nepatria fonémy K', G', X' k centrálnym prvkom ruského konsonantického podsystemu, naopak, sú na jeho periférii. Sám tento fakt však neznačí, že by sa im mal v súčasnom ruskom fonologickom systéme pripisovať štatus iba potenciálnych konsonantických fonémových prvkov, resp. vôbec ich nepokladať za samostatné fonémové prvky a posudzovať ich len ako pozičné (foneticky podmienené) *mäkké* hláskové koreláty – *variácie* (v terminológii Moskovskej fonologickej školy) – *nepárových tvrdých* konsonantických foném K, G, X. V súčasnosti sú to reálne konsonantické fonémy, ktoré však majú v porovnaní

s ostatnými **párovými mäkkými** – *palatalizovanými* – konsonantickými fonémami ohraničenú distribúciu.

Za zmienku stojí aj **silná pozícia párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalicou fonémou **E**.

Tradične sa postavenie **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred fonémou **E** pokladalo za **slabé, neutralizačné**, lebo sa mohli pred fonémou **E** vyskytovať jedine **mäkké** zvukové realizácie **párových tvrdých** (*nepalatalizovaných* i *neostřých*) konsonantických foném. V oblasti frekventovaných slov ruskej slovnej zásoby nejestvovali prípady s **párovou tvrdou** (*nepalatalizovanou* alebo *neostrou*) konsonantickou fonémou pred vokálom **E**. Zoskupenie „*párová tvrdá spoluhláska + samohláska [é]*“ vyskytovalo sa len v málofrekventovaných slovách, patriacich do ruských periférnych fonetických podsystémov: *кабапе* [ré], *кафе* [fé], *кыне* [pé], *ме[mé]мр*, *моде[dé]ль*, *не[né]ммо*, *нопе* [ré], *шоссе* [sé].

Napriek tomu, že v súčasnosti už prenikli mnohé z uvedených slov do bežnej reči a vyskytujú sa často, nerusifikovali svoje znenie – zachovala sa v nich výslovnosť „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“. Dnes už nemožno tvrdiť (ako na to poukazuje M. V. Panov), že vo frekventovanej lexike niet zoskupenia „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“ (Panov, 1979, s. 131).

Fonetický i fonologický model „*párová tvrdá spoluhláska + [é]*“ pomáhajú v súčasnej ruštine posilňovať ešte dve nesporné jazykové skutočnosti, a to:

a) prenikanie do hovorovej reči iniciálových skratiek a skratkových slov typu *ГЭК, ГЭС, МЭС* – [gék], [gés], [més]; *Днепрогэс, нпман, эстэсовец, ээсовец* – [d-n'iprʌgés], [népmən], [estésəv'ic], [esésəv'ic], ktoré sa stali rovnoprávnymi s príslušným úplným všeobecným názvom – možno ich tiež ohýbať: *о ГЭК-е, в ГЭС-е, от эстэсовец-а, с Днепрогэс-ом*;

b) fonologické prehodnotenie pozície **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalicou fonémou **E** na morfematických hraniciach, ktorá sa tradične (rovnako ako v koreňových morfách) hodnotila ako fonetická, t.j. **slabá**.

K bodu b) možno položiť dve otázky: *Bolo hodnotenie pozície párových tvrdých-mäkkých konsonantických foném pred fonémou E na morfematických hraniciach ako fonetickej správnym? Je to v súčasnosti vskutku predopodnbný hláskový korelát fonémy E [é], čo podnecuje prítomnosť mäkkej zvukovej realizácie predchádzajúcej párovej tvrdej-mäkkej konsonantickej fonémy?*

Na položené otázky možno odpovedať veľmi stručne a jednoznačne. Na prvú – nebolo, na druhú – nie je.

Je všeobecne známe, že ruská vokalickej fonéma **E** má v rovine zvukovej reprezentácie dva kvalitatívne odlišné druhy fonických korelátov – otvorenejšie a zadnejšie (stredopredopodnebné), [ɛ̃]-ového typu [é̃]/[ẹ́̃], resp. aj [ɛ] (v neprízvučných pozíciách v málofrekvencovanej prevzatej alebo neruskej lexike) a zatvorenejšie, prednejšie (predostredopodnebné), [e]-ového typu: [é̃]/[ẹ́̃], ktoré sú navzájom vo vzťahu *komplementárnej distribúcie*, t.j. vyskytujú sa v rozdielnych zvukových podmienkach artikulačno-akustickej manifestácie fonémy **E**:

a) [é̃]/[ẹ́̃]/[ɛ]:

a₁) v izolovanej pozícii:

v názve písmena э – „э“ alebo samej vokalickej fonémy **E**
a v interjekcii э! – [é̃!];

a₂) v iniciálnej pozícii slova – v obmedzenom počte ruských slov, najčastejšie v častiach, interjekciách, zámenách a názvoch písmen šiestich ruských spoluhlások, iba ojedinele v iných ruských slovách:

э[é̃]ва, э[é̃]вон (-а, -о), э[é̃]вось, э[é̃]вося, э[é̃]к (-а, -о), э[é̃]кая
(-ое), э[é̃]та (-о), э[é̃]такий (-ая, -ое; -ие), э[é̃]тот, э[é̃]х;

э[é̃]зе-зе, э[é̃]й, э[é̃]кий (-ие), э[é̃]ти, э[é̃]хе-хе;

э[ɛ]зе, э[ɛ]зей, э[ɛ]хма;

„эл/эль“ [é̃]/[ẹ́̃] – л, „эм“ [ém] – м, „эн“ [én] – н, „эр“ [ér] – р,
„эс“ [és] – с, „эф“ [éf] – ф;

э[é̃]кать, э[é̃]нный, э[é̃]нский, э[é̃]так, э[é̃]хать, э[é̃]хнуть;
э[ɛ]кивоки.

Ostatné prípady výskytu [é̃]/[ẹ́̃]/[ɛ] na začiatku slov vzťahujú sa výlučne na neruskú a nezriedka profesionálnu lexiku:

э[é̃]кскурс, э[é̃]кспорт, э[é̃]кстра; э[é̃]йре, э[é̃]кер, э[é̃]ллис,

э[é̃]льф;

э[ɛ]кватор, э[ɛ]кран, э[ɛ]маль, э[ɛ]мблема, э[ɛ]моция,

э[ɛ]нергия, э[ɛ]скиз;

a₃) v prízvukovej pozícii **po nepárových tvrdých konsonantických fonémach** **Ж, Ш, Ц**:

v názvoch písmen: „жэ“ [žé] – ж а „цэ“ [cé] – ц;

*же[žé]ртва, же[žé]чь, ше[šé]рсть, ше[šé]ст, це[сé]лый,
це[сé]рковь;*

a₄) v *prízvučnej* i *neprízvučnej* pozícii **po párových tvrdých konsonantických fonémach P, B, M, F, V, T, D, N, L, S, Z, R, K, G, X** – zväčša v periférnej oblasti (v názvoch písmen niektorých **párových tvrdých konsonantických foném**, v skratkách a skratkových slovách, v prevzatých a cudzích slovách):

„бэ“ [bé] – б, „вэ“ [vé] – в, „зэ“ [gé] – з, „дэ“ [dé] – д, „зэ“ [zé] – з, „лэ“ [pé] – л, „тэ“ [té] – т;
*КЭ[ké]У, ЛЭ[lé]Л, МЭ[mé]Л, ФЭ[fé]Т, Кремзэ[gé]с,
нэ[né]повский;
Гэ[gé]ри, Донэ[né], Кэ[ké]ннон, оме[té]ль, сэ[sé]конд-хэ[xé]нд,
сэ[sé]р, эсе[sé]ры*

a v hovorovej reči vzácne aj na morfematickej hranici „predpona + koreň slova“: *разэ[zé]такий, разэ[zé]хаться;*

a₃) v *prízvučnej* i *neprízvučnej* pozícii **po vokalickej fonéme**, ale iba v lexike inojazyčného pôvodu:

*Бээ[oé]ций, нээ[[^o]é:]зия, нээ[[^o]é:]ма, нээ[[^o]é:]т;
Буэ[úé]нос-Айрес, Венесуэ[ue]ла, Мануэ[ue]л, статуэ[ue]тка,
Уэ[ue]лен, Уэ[ue]льс; Даз[ae]тон, фаз[ae]тон; Мариэ[ie]тт;*

b) [·é]/[·é]: v *prízvučnej* pozícii **po všetkých** (párových i nepárových) *mäkkých konsonantických fonémach*:

*бе[b·é]з, ве[v·é]к, зе[g·é]рб, де[d·é]ва, зе[z·é]в, ке[k·é]нка,
ле[l·é]в,
ме[m·é]л, не[n·é]га, не[r·é]на, ре[r·é]на, сэ[s·é]но,
те[t·é]сто,
фе[f·é]рзь, хе[x·é]кнуть;
жже[ž·é:]ние, е[j·é]л, че[č·é]рвь, ще[š·é:]нка.*

Exemplifikácia, uvedená vyššie, je nesporným dôkazom skutočnosti, že nie sú to fyzické koreláty fonémy E ([é]/[é·]/[e] a [·é]/[·é·]), čo si nárokuje v antepozícii prítomnosť *tvrdej* alebo *mäkkej* spoluhlásky. Práve naopak, je to vlastnosť *tvrdosti* alebo *mäkkosti* pri predchádzajúcej spoluhláske, čo podmieňuje zadnejšiu a otvorenejšiu alebo prednejšiu a zatvorenejšiu zvukovú kvalitu hláskových korelátov fonémy E. Tu ide o rovnaký jav ako pri ruskej

vokalickej fonéme **I**, ktorú zastupujú vo fonetickej rovine tiež dva kvalitatívne odlišné druhy hlások – predpodnebné, užšie, [i]/[iː]/[i̯]/[i̯ː]/[i̯] a stredozadpodnebné, otvorenejšie, [ɨ]-ového typu: [ɨ]/[i̯]/[ɨ̯]: *выл – вил* [vɨ]л – [vːi̯]л, *жир – жиреть* [ʒɨ]р – [ʒi̯]реть, *лычный – личный* [ɫɨ̯]чный – [ɫʲi̯]чный, ktorých výskyt sa takisto viaže na predchádzajúcu *tvrdú-mäkkú* spoluhlásku. Fonologicky treba hlásky [ɛ]-ového a [e]-ového typu, ako aj hlásky [ɨ]-ového a [i̯]-ového typu (okrem hlások [é] a [í], ktoré sú *základnými zvukovými reprezentáciami* fonémy **E** a **I**: э[é]мо, и[i̯]ва) rovnako hodnotiť – ako rozdielne pozičné zvukové modifikácie – *variácie* – jednej vokalickej fonémy: **E** a **I**.

Ak si v súčasnej spisovnej ruštine vlastnosť *mäkkosti* hláskového korelátu anteponovanej *mäkkej* konsonantickej fonémy vyžaduje predpodnebnjšiu a zatvorenejšiu artikulačno-akustickú kvalitu nasledujúcich samohlások, potom možno na pozadí tejto systémovej skutočnosti fonologicky prehodnotiť aj vlastnosť *mäkkosti* pri **párovej mäkkej** spoluhláske pred vokalickej fonémou **E** v koreni slova a na morfematickej hranici.

Ukázalo sa, že vlastnosť *mäkkosti* pri príslušnej **párovej mäkkej** spoluhláske je na morfematickej hranici samostatná. Preto je na tomto mieste aj hláska [ˈé] jediným prípustným artikulačno-akustickým korelátom fonémy **E**, ktorým sa tu nevyhnutne manifestuje daná vokalickej fonéma v dôsledku výraznej **progresívnej akomodácie podľa mäkkosti** – exkurzia samohlásky [ˈé] je výrazne *palatalizovaná* pod vplyvom vlastnosti *mäkkosti* predchádzajúcej spoluhlásky, no nie naopak.

Pretože prítomnosť **párovej mäkkej** spoluhlásky pred vokalickej fonémou **E** dnes už nediktujú:

a) v koreňovej morfe fonetické podmienky, ale nefonetické – **fonologické**: *мэр – мер* [mé]р – [mˈé]р: **МЭР-0 – М'ЭР-0**; **СЭВ – сев** [sé]В – [sˈé]в: **СЭВ-0 – С'ЭВ-0**; *меч – меч* [té]чм – [tˈé]чм: **ТЭСТ-0 – Т'ЭСТ-0**,

b) na morfematickej hranici fonetické podmienky, ale tiež nefonetické – **gramatické** (morfológické – v koreňových morfách alternuje **párová tvrdá** konsonantická fonéma so svojím náprotivkom – s príslušnou **párovou mäkkou** konsonantickou fonémou): *вода – о воде* во[dá] – о во[dˈé]: **VOD-Á – O VOD'-É**; *сок – в соке* со[k] – в со[kˈi]: **SÓK-0 – V SÓK'-E**, treba v súčasnej spisovnej ruštine pozíciu **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických foném pred vokalickej fonémou **E** tak v koreňovej morfe, ako aj na morfematickej hranici pokladať za **silnú**.

Dištinkcia korelačných *tvrdých-mäkkých* (*nepalatalizovaných-palatalizovaných* i *neostrých-ostrých*) konsonantických foném môže sa rušiť v **pozícii neutralizácie**, t.j. v **slabej pozícii** – v postavení **pred akoukoľvek inou mäkkou** (rovnako homogénnou, ako aj nehomogénnou) konsonantickou fonémou: в *массе*, в *фильме*, к *герою*, к *кисе*, *разъява* – [v-má's'í, f'í'í'm'í, g'í'í'ró'jũ, k':í's'í, rΛz':ávə]; *будни*, *винтить*, *змея*, *кончик*, *свеча* – [bú'd-n'í, v'in-t'í't', [z-m'/'zm']é'j, kó-n-č'ík, [s-v'/'sv']i'č'á]. V súčasnej spisovnej ruštine môže sa pri **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických fonémach uskutočniť neutralizácia troch dištinktívnych príznakov:

a) predovšetkým dištinktívneho príznaku *nepalatalizovanosti* – **PI⁰**,

b) ďalej *palatalizovanosti* – **PI** (v jednom prípade, aj to iba fakultatívne, pri fonéme **S'** v postavení po výrazne velarizovanej konsonantickej fonéme **L** v tvare *préterita* a *kondicionálu* – [ɬs'ə]/[ʰtsə]: я *интересовался*, я *бы интересовался*),

c) *neostroiti* – **A⁰** (výlučne iba v zoskupeniach dvoch rovnorodých *neostrých* spoluhlások – **K** a **G**: к *кирпичу* [k': íp'íč'ú], на *юкке* [j-ú'k':í]; *баззу* [bá'g': í], к *гению* [g':é'n'jũ]; nateraz nejestvujú prípady s *neostrou* konsonantickou fonémou **X** v *postavení neutralizácie*).

V súčasnosti však nenastáva *mäkkostná neutralizácia* pri príslušných ruských **párových tvrdých-mäkkých** konsonantických fonémach zákonite: je rozkolísaná, nepravidelná, a tak nesystematická. Jej priebeh, resp. nepriebeh môže obmedzovať tak samo **miesto priebehu mäkkostnej neutralizácie**, ako aj **lokálne** a **modálne** príznaky zoskupujúcich sa konsonantických foném, pričom:

a) v jedných zoskupeniach konsonantických fonémach je bežná, napríklad *изъяннуть* [iz'·ábnüt'], *оттенок* [Λt'·é'нəк], *поддержка* [pΛd'·é'рškə]; *власть* [vlá's-t'], *издѣвка* [iz'd'·ófkə], *песня* [p'·é's-n'ə], *пятница* [p'·á-t-n'í-cə]; *каменщик* [ká'm'ín-š'ík], *кончик* [kó-n-č'ík];

b) v druhých sa uprednostňuje pred zachovaním príslušného dištinktívneho príznaku pri **párovej tvrdej** konsonantickej fonéme, t.j. pred jeho neneutralizáciou, napríklad *бензин* [b'í'c[n-z'/nz']ín], *двинуть* [[d-v'/dv']ínüt'], *твёрдый* [[t-v'/tv']órdj]; *злюка* [[z-l'/zl']úkə], *слепой* [[s-l'/sl']ipó'j]; *змея* [[z-m'/zm']é'j], *смех* [[s-m'/sm']éx];

c) v tretích pod vplyvom *miesta priebehu* neutralizácie uprednostňuje sa zachovanie príslušného dištingtívneho príznaku pri *párovej tvrdej* konsonantickej fonéme pred jeho neutralizáciou, napríklad *безмерный* [b'i^o[zm'/z-m']-érmij], *размять* [r^Λ[zm'/z-m']-át'], *транзитники* [tr^Λ[nz'/n-z']-í-t'n'ík'i], *финансировать* [f'ín^Λ[ns'/n-s']-írvət'];

d) a napokon v niektorých konsonantických zoskupeniach príslušný dištingtívny príznak pri *párovej tvrdej* konsonantickej fonéme vôbec sa neneutralizuje, napríklad *ангел* [áng'íl], *арки* [árk'i], *ветхий* [v'étx'ij], *в лампе* [v-lámp'í], *книга* [kn'-ígə], *ливневый* [l'-ív'n'ivij], *оползень* [óprəz'ín'], *травля* [tráv'l'ə], *хмельной* [xm'í'í'nó:j], *часовщик* [č'is^Λfš'·:ík].

Zložitý priebeh *mäkkostnej neutralizácie* v súčasnej spisovnej ruštine si nárokuje väčší priestor, a teda aj osobitný výklad. Analyzujeme ho v osobitnej štúdii *Mäkkostná neutralizácia v súčasnej spisovnej ruštine* (Kuželová, 2002_a).

Literatúra:

- BOLLA, K.: A Conspectus of Russian Speech Sounds. Atlas zvukov ruskej reči. Budapest, Akadémiai Kiadó. Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences 1981.
- KUŽELOVÁ, O.: Fonéma X z porovnávacieho rusko-slovenského aspektu. In: *Slavica Slovaca*. Red. V. Blanár. Roč. 33, 1998, 1. Vydavateľstvo Matice slovenskej, s. 26 – 32. Angl. resumé s. 33.
- KUŽELOVÁ, O.: Mäkkostná neutralizácia v súčasnej spisovnej ruštine. In: *Rossica Bratislavēnsia I*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Red. O. Kuželová. Bratislava, Univerzity Komenského 2002_a (v tlači).
- KUŽELOVÁ, O.: Na prospech fonematickosti ruských spoluhlások [k'], [g'], [x']. In: *Rossica Bratislavēnsia I*. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Red. O. Kuželová. Bratislava, Univerzita Komenského 2002_b (v tlači).
- LOMTEV, T. P.: *Fonologija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva, izdatel'stvo Vysšaja škola 1972.

- Orfoepičeskij slovar' russkogo jazyka. Proiznošeniye, udarenije, grammatičeskie formy. Pod red. R. I. Avanesova. Moskva, izdatel'stvo Russkij jazyk 1983.
- PANOV, M. V.: Sovremennyy russkij jazyk. Fonetika. Moskva, izdatel'stvo Vysšaja škola 1979.
- PORÁK, J.: K otázce měkkostní korelace ruských velár. In: Sovětska jazykověda, 4, 1954, s. 227 – 232.
- REFORMATSKIJ, A. A.: O korelácii "tviordych" i "miagkich" soglasnych (v sovremennom russkom literaturnom jazyke). In: Iz istorii otečestvennoj fonologii. Moskva, izdatel'stvo Nauka 1970, s. 494 – 499.
- Russkaja grammatika 1. Praha, Academia 1979, s. 3 – 99.
- Slovar' sokaščenijskogo russkogo jazyka. Pod red. B. F. Korickogo. Moskva, Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovaroj 1963.
- Sovetskij enciklopedičeskij slovar' Pod red. A. M. Prochorova. Moskva, izdatel'stvo Sovetskaja enciklopedija 1987.
- Sovremennyy russkij jazyk. Teoretičeskij kurs. Fonetika. Pod red. V. V. Ivanova i L. A. Novikova. Moskva, izdatel'stvo Russkij jazyk 1985.
- Tolkovyj slovar' russkogo jazyka XX v. Jazykovye izmenenija. Pod red. G. N. Skřárevskoj. 2-e izd. Sankt-Peterburg, 2000.